

MAQOL VA MATALLAR HAQIDA AYRIM MULOHAZALAR

Sodiqov L.M.¹

Annotatsiya:

Nemis va o'zbek tillari misolida maqol va matallar, ularning farqli jihatlari, qiyoslanayotgan tillarda maqol-paremiologik birlik va matal-paremiologik birliklarning lingvomadaniy xususiyatlari haqida fikr yuritilgan va misollar yordamida yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: maqol, matal, paremiologik birlik, ko'chma ma'no, alliteratsiya.

Maqol deyilganda odatda, bir maromda uyushgan shakldagi, ichki yoki tashqi qofiyaga ega bo'lgan nasihatomuz mazmunli, chuqur ma'noli iboralar, hikmatli so'zlar tushuniladi [A.V.Kunin 1986, b. 300]. Bular qisqa, lo'nda aytilgan xalq hikmatli so'zlaridir (gaplaridir). Ularning ifoda plani qisman ko'chma, qisman o'z ma'nosida yoki faqat ko'chma ma'noda bo'ladi [Yaxshiyev 2012, b. 240]. Grammatik nuqtai nazardan ular tugallangan gaplar hisoblanadi. Masalan: "Bukrini go'r to'g'rilaydi" (O'XM, 193) paremiologik birligida faqat obrazli ko'chma ma'no bo'lsa, "Ish ishtaha ochar, dangasa ishdan qochar" (O'XM, 34) maqolida esa birinchi qismi ko'chma ma'noda, maqolning ikkinchi qismi esa o'z ma'nosida kelmoqda.

Umuman olganda maqol tipidagi PBlar uchun obrazlilik, hikmatli gap tugalligi, pand-nasihatlilik, maxsus bir maromli ohangdorlik (musiqiylik) va fonetik bezash (ritm, tovushlar takrori, she'riy vazn, troplar, parallel qurilish va boshqalar) xosdir. Shuning bilan nutqda maqol tipidagi PBlar mustaqil hukm bo'lib keladi. Masalan: "Ein leerer Schrank bringt Streit und Zank" (SPWL, 517), "Eigener Herd ist Goldes wert" (SPWL, 261). Maqol paremiologik birlikning asosiy ko'rsatkichi bu uning ko'chma ma'noni aks ettirishidir. Masalan: nemis va o'zbek tillaridagi maqol PBlarni qiyoslang: "Der Fisch fängt am Kopf an zu stinken" (SPWL, 324), "An den Ohren erkennt man den Esel" (SPWL, 437), "Auch die Wände haben Ohren" (SPWL, 437); "G'unajin ko'z suzmasa, Buqacha ip uzmaydi" (O'XM, 396), "Qarg'a qarg'aning ko'zini cho'qimas" (O'XM, 389), "Otasi achchiq olma yesa, O'g'ilning tishi qamashar" (O'XM, 384).

Matal maqol turiga kirmagan nutqiy frazeologik birlikdir. Matallarning ko'pchiligi baholash xususiyatiga ega bo'lgan iboralar sanaladi [Caqapov 1989, b. 143]. Bunday xalq hikmatli so'zlari grammatik jihatdan tugallangan gap bo'lsa, ma'no ifodalash planida bir-biridan farq qiladi. Masalan: "Der Gast ist wie ein Fisch, er bleibt nicht lange frisch" (SPWL, 176). – tarj. 'Mehmon baliqqa o'xshaydi, uzoq vaqt yangi kelgandek bo'lolmaydi'. Nemis xalqida mehmonning baliqqa o'xshatilishi bir tomondan tabiiy sharoitdan kelib chiqib, ikkinchi tomondan asosiy oziq-ovqat mahsuloti sifatida e'tirof etilganligi bilan bog'lanadi. O'zbeklarda esa baliq iste'mol qilish keng tarqalmaganligi bois, mehmonga nisbatan qo'llanilmaydi va shu o'rinda o'zbek xalqida "Qo'noqning kuni uch, Uch kundan keyin ko'ch" maqoli yoki "Birinchi kun mehmon – oltin mehmon, ikkinchi kun – kumush, uchunchi kun – mis, uchdan o'tsa - pes" (O'XM, 205) PBlar yuqorida keltirilgan nemis tili PBga muqobil sanaladi. Har ikkala keltirilgan o'zbekcha muqobillarda mehmonning hurmati, izzati uch kun ekanligi uqtiriladi, bunda lingvomadaniy jihat ham o'z-o'zidan inobatga olingandir, ya'ni nemislarda 'baliq' komponentida milliylik bo'lsa, o'zbeklarda 'uch' soni muhim rol o'ynagan, chunki 'uch', 'yetti', 'yigirma', 'qirq' sonlari bilan bog'liq urf-odatlar, irim-sirimlar lingvomadaniylik belgilaridir. Nemis tilida "Ungeladene Gäste sind die liebsten" (SPWL, 56) paremiologik birligi o'zbek tilida "O'zi kelgan mehmon – atoyi xudo, Chaqirib kelgan mehmon – gadoyi xudo" (O'XM, 208) muqobiliga ega bo'lib, har ikkala xalqda ham mehmonni xush ko'rishi, aziz hisoblashi, mehmondo'stlik qadriyatlarining mavjudligidan dalolat berib turibdi.

Maqol PBlar ko'pincha qofiyalangan, radifli qofiyalar bilan ta'minlangan bo'ladi, ba'zan esa tovushlar uyg'unligi (alliteratsiya) asosida ohanglashtiriladi. Bunday lisoniy usullar ularning yodda saqlanishini osonlashtiradi. Masalan: "Heiraten ins Hast bringt lange Last" (SPWL, 257) PBning muqobili "Shoshgan qiz erga yolchimas" (O'XM, 225) bo'lib, 'Shoshilib turmush qurish, keltirib chiqarar ko'p tashvish' tarzida tarjima qilinadi. Ko'rib o'tgan misollarimizda qofiyadoshlik har ikki tilda ham maqol yaratilishida muhim lisoniy vosita bo'lib xizmat qilgan.

Matal PBlarning umumiy (jihatlari) xususiyatlari quyidagi ko'rsatkichlarda ko'rinadi: iboraning qochirim yo'li bilan, ya'ni allegorik aytilishi, sintaktik qurilish shaklining qisqaligi va obrazlilik (badiiylik). Bu turdagi PBlar biror-bir hayotiy holatning ko'rinishini ifodalaydi. Biroq unda maqol tipidagi PBlardan to'g'ridan-to'g'ri o'git, nasihat, o'rgatish mazmuni yo'qligi bilan farqlanadi. Shuning uchun ham bu hol uning sintaktik

¹ Sodiqov L.M., SamDChTI tayanch doktoranti

tugallanmaganligida payqaladi. Har doim matal hukmning bir qismi bo'lib, u faqat kontekstda o'zining aniq ma'nosi bilan shakllanadi [Яхшиев 2020, b. 192]. Masalan: "Onali yetim – gul yetim, otali yetim sho'r yetim" (O'XM, 336) yoki "Odam qadrini odam bilar" (O'XM, 88), "Ishlamagan - tishlamas" yoki "Ishlagan tishlar, Ishlamagan kishnar" (O'XM, 36). Matal PBlarning asosiy belgisi ularning o'z ma'nosida qo'llanilishidir.

Shunday qilib nemis va o'zbek tillarda maqol va matal PBlar o'rtasida to'rt turdagi semantik munosabatlar mavjudligi anglashiladi:

1. O'zbek tilida to'liq muqobili bo'lgan nemischa maqollar: Masalan: "Qarg'a qarg'aning ko'zini cho'qimaydi" (O'XM, 389) – "Eine Krähe hackt der anderen die Augen nicht aus" (SPWL, 54); "It hurar, karvon o'tar" (O'XM, 82) – "Die Hunde bellen, aber die Karavane zieht weiter" (SPWL, 71).

2. Ma'no jihatdan o'xshash, lekin mazmunan har xil, boshqa-boshqa komponentlar bilan ifodalangan. Masalan: "Ein gelehrter Bär kommt im Walde nicht weit" (SPWL, 61) – "Qo'lga o'rgangan qush qirda adashar" (O'XM, 354); "Not lehrt den Bären tanzen" (SPWL, 61) – "Tayoq ayiqni ham mulla qilar" (O'XM, 195).

3. O'zbek tilida o'zbekcha milliy madaniyatga xos bo'lgan PBlar. Masalan: "Qo'lidan ish kelmagan ma'raka buzar" (O'XM, 27), "Dangasaning saratonda qo'li sovqotar" (O'XM, 31).

4. Nemischa milliy madaniyatga xos bo'lgan tipik PBlar. Masalan: "Der Wald hat Ohren, das Feld hat Augen" (SPWL, 54), "Auch weißer Wein macht eine rote Nase" (SPWL, 420).

Tilshunos olimlar dunyo xalqlari orasida ko'plab maqol PBlar ma'nolarining bir-biriga mos kelishi sabablarini aniq bilmasdan, mavhum holda izohlaydilar. Ba'zilar paremiologik birliklarning bunday o'xshashligini xalqlarning etnik va tillarning ma'lum bir oilaga mansubligida deb bilsalar, boshqalari iqtisodiy va madaniy aloqalar tufayli bir-birlaridan nutq birligi sifatida o'zlashtirilgan deb hisoblashadi, yana boshqalari tarixiy tajribaning o'xshashligi va ijtimoiy rivojlanishning bir xil bosqichlarida mafkuraning bir xilligi bilan bog'liq degan fikrni olg'a suradilar. Bizning fikrimizcha esa keyingi ikki omil paremiologik birliklar o'xshashligining asosiy sababidir. Albatta, qardosh bo'lgan tillarda noqardosh bo'lgan tillarga nisbatan nafaqat leksik birliklarda, balki frazeologik birliklarda ham, paremiologik birliklarda ham o'xshashliklar ko'proqdir. Bundan tashqari asrlar davomida qo'shnichilikda yashab kelayotgan xalqlar ham noqardosh xalqlar bo'lishiga qaramasdan bir-birlaridan til va nutq birliklarini o'zlashtirgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1]. O'zbek xalq maqollari. - Toshkent: Sharq, 2019. - 512 b.
- [2]. Beyer Horst und Annelies. Sprichwörterlexikon: Sprichwörter und sprichwörtliche Ausdrücke aus deutschen Sammlungen vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart. - 2., unveränderte Auflage. - Leipzig: Bibliographisches Institut, 1985. - 712 S.
- [3]. Yaxshiyev A.A. Dialogue speech in linguo-didactic interpretation // Filologiya masalalari. - Baku, 2012, № 4. - P. 236-243.
- [4]. Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка. - М.: ВШ, 1986. - 336 с.
- [5]. Сафаров Ш. О дискурсивно-прагматической природе директивных речевых актов // Текст: структура и анализ. - М., 1989. - С. 142-146.
- [6]. Яхшиев А.А. Немис тили фразеологик бирликлари гагда эга мақомида // Chinese Poetic Thought and Korean Subject Variation. International Scientific. Wuhan Institute of Technology. - China, 2020. - Б. 191-194.